

De dood in het leven

Het taboe op de dood in Nederland

Onderzoekscollege Master Economische en Sociale Geschiedenis '*De grote gelijkmaker*'.
Verbeelding, beleving en patronen van dood en sterfte, 1700-2000, o.l.v. dr. A. Janssens.
Sjors van der Heiden
Studentnummer: 0330094
31 januari 2006

svanderheiden@student.ru.nl

Afbeelding voorzijde: zeis uit Mali, www.maliweb.com

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1. Het taboe op de dood en verdwijnende stervende	5
1.1 Verdringingstheorie	5
1.2 De laatste 30 jaar in onderzoek naar de doodsbeleving	9
Hoofdstuk 2. Hoezo taboe?	12
2.1 Het taboe op de dood	12
2.2 De interviews	13
2.3 rouwadvertenties en overlijdensadvertenties	14
Hoofdstuk 3. Alle vragen gesteld?	17
3.1 werkwijze	18
Hoofdstuk 4. De uitkomst staat vast	19
4.1 De overledene	19
4.2 De ander	22
4.3 De uitingen van betrokkenheid	24
Hoofdstuk 5 ‘Weet je wat we doen? We houden er over op!’	27
Literatuurlijst	30
Bijlagen	
Bijlage 1. Interview Pauline Güth uitvaartondernemerster	32
Bijlage 2. Interview Anja Krabben	37
Bijlage 3. Interview Guus Sluiter, uitvaartmuseum	39
Bijlage 4. Analyseschema voor overlijdensadvertenties	41
Bijlage 5. Analyseschema 1998	42

Inleiding

‘Pim pam pet
Jan die was niet vet
Nou ligt hij in de grond
En is de cirkel rond’.¹

Het taboe op de dood is een veelbesproken thema in de literatuur van de laatste dertig jaar. De Annales historicus Philippe Ariès heeft met zijn onderzoek naar de dood en het boek *met het oog op de dood*² baanbrekend werk verricht met betrekking tot inzicht in de westerse opvattingen rondom de dood. Zijn werk heeft vele historici maar ook sociologen geïnspireerd om verder te gaan met zijn concept rondom het taboe op de dood of zoals hij het later genuanceerder weergaf, ‘de onzichtbare dood’. In dit onderzoek staat de visie op de dood centraal. Ariès geeft aan dat er een verschuiving plaats vindt van de geaccepteerde dood in het midden van de samenleving in de middeleeuwen naar een verdrongen dood in de marges van de samenleving in de jaren zeventig van de twintigste eeuw.

Ariès is veelbesproken en bekritiseerd om zijn visie op het verdwijnen van de dood uit het dagelijks leven. Zijn onderzoek wordt nog steeds gebruikt als basis om inzicht te krijgen in het doodsbesef in geschiedenis en in de huidige maatschappij. De conclusie van het onderzoek van Ariès dat er een taboe op de dood zou liggen of dat de dood onzichtbaar zou zijn in het dagelijks leven is echter aan erosie onderhevig. Zijn onderzoek is gedaan in de jaren zeventig met onderzoek uit de jaren voor 1974; dit bepaalt de blik van Ariès en veel auteurs na hem. De bekende cultuursocioloog Norbert Elias gaat mee in de conclusies van het onderzoek van Ariès en ook de door mij onderzochte gegevens van Herman Franke onderschrijven de uitkomsten van het onderzoek van Ariès. De vraag die de verschillende onderzoeken bij mij oproepen is of er wel van een taboe gesproken kan worden rondom de dood. Er is zo veel nieuws, informatie en reclame over de dood en de situaties er omheen (rouw, uitvaart etc.) dat ik niet voor waar kan aannemen dat dit zou kloppen. Veel auteurs doen verder onderzoek met de resultaten van Ariès maar maken hiernaast ook gebruik van etiquetteboeken, kranten en andere opiniërende artikelen. Vrijwel alle auteurs komen nog steeds tot de conclusie dat de dood geen ‘doodgewoon’ gebeuren

¹ Puck Kooij, *Heden gij, morgen ik, gedenken in proza en poëzie* (Amsterdam 2004) 74.

² Philippe Ariès, *Met het oog op de dood. Westerse opvattingen over de dood, van de middeleeuwen tot heden*. (Amsterdam 1980).

is.³ Doodgewoon hoeft sterven niet te zijn en zal het waarschijnlijk ook nooit worden. Een nieuwe tendens is naar mijn idee dat de dood wel degelijk bespreekbaarder is geworden en dat dit haaks begint te staan op het schijnbaar afnemend doodsbesef. Gesprekken met meerdere personen, al dan niet verbonden aan het uitvaartwezen, geven mij een idee dat niet lijkt te kloppen met het taboe op de dood.

Met dit idee in het achterhoofd is het de vraag hoe we precies kunnen overgaan tot een meting, een instrument om er achter te komen of er een verschuiving optreedt in het doodsbesef in Nederland. Dit meetinstrument is al eerder ter sprake gekomen in een aantal onderzoeken naar doodsadvertenties, overlijdensadvertenties of zoals het tegenwoordig heet familieberichten. Om te onderzoeken of er verschuivingen zijn opgetreden in het taboe op de dood en of de verwachtingen voor de toekomst zoals die in de onderzoeken zijn gegeven waar zijn geworden heb ik een nieuw onderzoek opgezet naar de doodsbeleving in recente overlijdensadvertenties.

In het eerste hoofdstuk werk ik de ‘verdringingsthese’ uit die het taboe omvat, het tweede hoofdstuk gaat in op de onderzoeken die zijn gedaan met dit concept de laatste dertig jaar. Na de vraagstelling en de materiaalomschrijving kom ik tot de analyse en ten slotte de conclusie. In de conclusie wordt de vraag beantwoord die centraal staat in dit onderzoek; *is er sprake van een afnemend taboe of een verschuiving in het taboe op de dood in Nederland in de vanaf 1990 tot 2005?*

Hoofdstuk 1 Het taboe op de dood en verdwijnende stervende

1.1 Verdringingsthese

‘Leef vandaag want je weet niet of er een morgen is.’⁴

In dit onderzoek ga ik uit van de ‘verdringingsthese’. Dit idee is voor het eerst onder woorden gebracht door Geoffrey Gorer⁵ in 1955. Deze Engelse socioloog sprak van een verdwijnend doodsbesef in de samenleving van de jaren vijftig. Tien jaar later bracht hij de gevolgen van het verdwijnend doodsbesef voor het rouwen onder woorden in zijn boek: *Death, Grief and*

³ vgl. Joosten 1990, Sturkenboom 1990.

⁴ Kooij, *Heden gij*, 72.

⁵ Geoffrey Gorer, ‘The pornography of Death’, in: *Encounter* (1955) 51-58.

*Mourning*⁶. ‘In de vorige eeuw was volgens hem seksualiteit; geslachtsgemeenschap en geboorte, een onderwerp waarover men niet sprak.’ ‘De dood daarentegen was een gewone en dagelijkse aangelegenheid.’⁷ Dit in tegenstelling tot de twintigste eeuw waarin een verandering optreedt; seksualiteit en geboorte worden bespreekbaarder terwijl de dood onbespreekbaar wordt. De dood wordt morbide, geassocieerd met rottende gruwelijke lijken. Gorer wijdt deze verschuiving aan de secularisering van de westerse samenleving waarmee ook het idee van het christendom verdwijnt. Het christendom dat predikte dat het lichaam tijdelijk en zwak was en de geest sterk en eeuwig. De dood werd voordien benoemd als een overgang naar een andere fase, een eeuwige fase die werd ingekleurd door het geloof. Het geloof in Christus gaf hiernaast betekenis aan de dood, met een verdwijnend besef van een christelijk hiernamaals nam ook de angst voor de dood toe. Naast het onder woorden brengen van de these heeft Gorer in zijn boek *Death, Grief and Mourning* ook de ongewenste gevolgen van het verdringen van verdriet en het verdwijnen van rouw behandeld. ‘Een gevolg zou kunnen zijn dat de samenleving steeds ongevoeliger wordt voor verdriet rouw, misère en lijden. Een ander mogelijk gevolg is de toenemende irrationele preoccupatie met, of angst voor, de (on)natuurlijke dood.’⁸

Eén van de auteurs die het idee van de verdringingstheorie verder heeft uitgewerkt is de Franse historicus Philippe Ariès. Ariès is groot voorstander van de verdringingstheorie, hij schetst een beeld van een samenleving die stukje bij beetje afstand doet van haar rituelen en haar ‘natuurlijke’ doodspereceptie. ‘Hoe dan ook, [doelend op de oorzaken van het verval] dit grootse decor van de dood is in onze tijd omgevallen, de dood is *onnoembaar* geworden’.⁹ Het verloop van de houding tegenover de dood verliep volgens een proces van toenemende afstand van de dood en alles wat daarmee samenhangt. Ariès laat zijn boek beginnen met de Middeleeuwen toen de dood nog ‘getemd’ was. De dood was geen louter persoonlijk drama maar een gedeeld leed dat gedragen moest worden door de hele gemeenschap, de leefgemeenschap moest de dood proberen te ‘temmen’. De dood stond nog dicht bij de mensen en de middeleeuwer voelde normaal gezien de dood aankomen. Dit alles ging gepaard met rituelen die door de stervende zelf werden geleid. Het lijk en het skelet deed de mensen aan niets meer denken dan hun eigen dood, ze waren er

⁶ Geoffrey Gorer, *Death, Grief and Mourning in contemporary Britain* (Londen 1965).

⁷ Herm Joosten, ‘Doodgaan: geen “doodgewoon” gebeuren’, in: Albert van der Zeijden, *Cultuurgeschiedenis van de dood* (Amsterdam 1990) 114-142 aldaar 115.

⁸ Joosten, ‘Doodgaan: geen “doodgewoon” gebeuren’, 116.

⁹ Philippe Ariès, *Met het oog op de dood, westerse opvattingen over de dood van de middeleeuwen tot heden* (Amsterdam 1975) 105.

mee vertrouwd. Vanaf de elfde eeuw verschuift de aandacht langzaam naar een individuele lotsbestemming. De mens moet als individu voorbereid zijn op de dood, hij moet zich verantwoorden naar god toe. Deze periode wordt dan ook aangemerkt als de periode van ‘de eigen dood’¹⁰.

Vanaf de achttiende eeuw vindt er een volgende verschuiving plaats, van de eigen dood naar de ‘de dood van de ander’. Men zag de dood niet langer als vanzelfsprekend maar als een onherroepelijke breuk met het leven. Men vreesde niet zozeer de eigen dood als wel de dood van de ander. Van het begin van de achttiende tot het midden van de negentiende eeuw uitte dit zich in buitensporige rouw die er op wijst dat de achterblijvers meer moeite hadden met het aanvaarden van de dood van een ander dan in het verleden. Naast deze verschuiving op emotioneel gebied vond er een tweede verandering plaats, in de heersende opinie over de bestemming van het lijk. ‘Graven begonnen (...) het karakter aan te nemen van een teken van de aanwezigheid der gestorvenen na de dood (...).’¹¹ De achterblijvers weigerden te aanvaarden dat hun geliefden heengingen en klampten zich vast aan de stoffelijke resten. De laatste fase is die van de verboden of omgekeerde dood, hier werd voor de eerste keer de waarheid geweld aangedaan zegt Ariès. De achterblijvers verbergen de ernst van de situatie voor de dode om hem maar te ontzien. Ze gaan geleidelijk over naar een ander gevoel, een typisch modern gevoel zoals Ariès het zegt: ‘de schok en de te sterke en onverdraaglijke emotie die werden veroorzaakt door de afzichtelijkheid van het sterven en dood de aanwezigheid van de dood midden in een gelukkig leven (want het is nu een gegeven dat het leven altijd gelukkig is of dat zou moeten zijn); die schok en die emotie moest vermeden worden, niet omwille van de stervende maar omwille van de mensen in zijn naaste omgeving en van de hele samenleving.’¹² De dood wordt verborgen en verboden, er rust een taboe op de dood. Met ‘verborgen’ wijst Ariès op de toenemende privatisering en de inkrimping van het publieke leven op het terrein van de dood.

Door de verschuiving in het gevoelsleven van de noord-Europeaan en Amerikaan is het initiatief tijdens het overlijden uit handen van de stervende overgegaan naar de familie waar hij in de loop van de achttiende eeuw volledig zijn vertrouwen op vestigde. In de hedendaagse samenleving is het initiatief overgegaan van de familie naar de arts en het verplegend personeel in verzorgings- en ziekenhuizen. Door deze verschuiving wordt de dood volgens Ariès

¹⁰ Ariès, *Met het oog op de dood*, 54.

¹¹ Ariès, *Met het oog op de dood*, 70.

¹² *Ibidem*, 86.

overgelaten aan de medische techniek die een ‘aanvaardbare’ dood moet bewerkstelligen (oud, aan het eind van het leven, verder lijden moet bespaard blijven, etc.). De samenleving wordt nauwelijks betrokken bij het sterven en kan (en wil) niet meer helpen met het ‘temmen’ van de dood. Niet onverschilligheid maar een ‘wilde’ dood is het resultaat; de dood is niet langer onderworpen aan één of andere vorm van beheersing door samenlevende mensen. De mensen willen zich verstoppen voor de dood maar als men dan toch de dood onder ogen moet komen, dan staat men volledig geïsoleerd. ‘Ze zijn aangewezen op hun eigen kracht, hun eigen moed, (...) de samenleving heeft immers voorgoed besloten dat de dood haar zaak niet meer is.’¹³.

De oorzaak van dit taboe ligt in de hang naar geluk; ‘Als men ook maar het minste teken van droefheid vertoont, zondigt men tegen het geluk, bedreigt men het geluk en loopt de samenleving het risico haar *raison d’être* te verliezen.’¹⁴.

De visie van Ariès wordt ondersteund door vele auteurs na hem die min of meer dezelfde tijdsvolgorde aanhouden. De tijdsindeling die Ariès heeft geformuleerd is door onderzoek meermaals onderstreept.¹⁵ De stelling die hij inneemt op het gebied van het taboe is omstreden en niet gespeend van een reactionair waardeoordeel¹⁶. Dit geeft hij ook zelf toe in een interview in het Amsterdams sociologisch tijdschrift; ‘Ik vind dat de oude houdingen tegenover de dood beter waren – ik bedoel daarmee de houdingen in de tijd dat de dood beheerst was.’¹⁷ Hij meent dat dit geen invloed heeft gehad op zijn analyse en daarin heeft hij naar mijn idee gelijk maar de conclusie van zijn werk is inmiddels tijdgebonden. De tijd waarin Ariès (1914-1984) zijn werk over de dood schreef, de jaren zestig - zeventig wordt algemeen omschreven als een tijd waarin het taboe wel degelijk haar uitwerking had op de samenleving. Gorer, Ariès, Elias¹⁸ en ook recente onderzoeken van Sturkenboom en Joosten geven aan dat er vanaf de tweede wereldoorlog sprake was en nog steeds is van een verdwijnend doodsbesef (Joosten, 1990), een toenemende restrictie op het uiten van emoties (Sturkenboom, 1990) en een uitbanning van de doden uit ons leven (Elias, 1984).

¹³ Philippe Ariès, ‘De samenleving tegenover de dood’, in: *Amsterdams sociologisch tijdschrift*, jrg 6 1979/80 183-209.

¹⁴ Ibidem, 95.

¹⁵ Vgl.: Franke, Sturkenboom, Joosten.

¹⁶ Zie ook: Wouters, 1990.

¹⁷ Danielle Bourgois, Bart van Heerikhuizen, ‘Een interview met Philippe Ariès’, in: *Amsterdams sociologisch tijdschrift* jrg. 6 1979/80, 183-209 aldaar 197.

¹⁸ Norbert Elias, *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd* (3e druk; Amsterdam 1990).

Met name uit het laatste boek van Elias (1897-1990), *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd*, wordt vaak geciteerd omdat het een heldere uiteenzetting is over gevoelens die mensen hebben als ze alleen moeten sterven. De Duitse socioloog heeft het boek aan het eind van zijn leven geschreven. Het biedt inzicht in zoals hij het zelf noemt de ‘problemen van betrokkenheid en distantie’¹⁹. Het is daarom niet alleen een werk dat inzicht biedt in de problemen die een verdwijnen doodsbesef met zich meebrengt maar ook een persoonlijk relaas van iemand die moeite heeft met een samenleving die zich afkeert van de dood.

Deze literatuur heeft zich in de jaren na hun publicatie laten gelden en zeer veel invloed gehad op de onderzoeken met betrekking tot het doodsbesef in Noord Europa en met name in Nederland.

1.2 De laatste dertig jaar in onderzoek naar de doodsbewering

‘Je wordt geboren, je leeft een tijdje, je begrijpt er geen donder van en dan ga je dood.’²⁰

In contrast met het taboe op de dood zijn er sinds het begin van de jaren zeventig steeds meer gevoelsuitingen te horen van mensen, over de overledene of over de situatie waarin men zich bevindt na het wegvallen van een geliefde. Veel mensen durven voor hun verdriet uit te komen en doen dit op toenemend originele wijze. Veel mensen voelen de noodzaak om uiting te geven aan hun gevoelens. Over hun rouwgevoelens konden ze tot voor kort niet of nauwelijks spreken. Ook in overlijdensadvertenties is plaats gecreëerd om gevoelens te uiten, iets waarin men in de loop van de jaren zeventig steeds openhartiger is geworden²¹. Dit onderzoek richt zich op rouwadvertenties en probeert te achterhalen of er in het laatste decennium een verschuiving is opgetreden in het doodsbesef in Nederland. Eerst beschrijf ik welk onderzoek er al is verricht op dit gebied.

Ten eerste het onderzoek van Johanna Fortuin uit 1980, zij geeft inzicht in hedendaagse rouwadvertenties en kijkt naar verschillen tussen vijf kranten; het Helmonds Dagblad, het Parool, de Volkskrant, het Haarlems Dagblad en het NRC Handelsblad. Ze let op geloofsovertuiging, vrouw of man, opbaring thuis of elders en hoeveelheid advertenties per persoon. Ze maakt ook

¹⁹ Elias, *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd*, 1.

²⁰ Kooij, *Heden gij*, 72.

²¹ Ruud spruit, [met medewerking van Tom Weerheijm] *De dood onder ogen. Een cultuurgeschiedenis van sterven, begraven, cremieren en rouw* (Houten 1986) 129.

onderscheid tussen een ‘open’ uitvaart waarbij men nog afscheid kan nemen van de overleden een ‘neutrale’ uitvaart waarbij men de dienst kan bijwonen of ‘gesloten’ uitvaart, waarbij de uitvaart al is geweest. Fortuin ziet een trend verspreid over meerdere kranten ontstaan; katholieken houden nog het meest vast aan hun rituelen en bieden het meest van alle mensen de mogelijkheid om bij de uitvaart te zijn. De protestanten sluiten hier bij aan maar bij de jongeren onder hen tekent zich een kentering af, de helft van de uitvaarten zijn ‘in stilte’. De niet kerkelijken gedragen zich het ‘ontoegankelijkst’²²; twee of drie advertenties per overledene met een steeds persoonlijker taalgebruik en met meer inzicht in de manier waarop mensen samenleven. Fortuin stelt dat deze laatste groep hun overledene ‘bezitterig’ achter gesloten deuren houdt en ziet dit als desastreus voor het verwerkingsproces dat nu door slechts enkele nabestaanden gedragen moet worden.²³

Herman Franke heeft enkele jaren later de overlijdensadvertenties als uitgangspunt genomen voor een onderzoek dat is verschenen in het *Sociologisch Tijdschrift*²⁴ en later is verschenen in aangepaste boekvorm.²⁵ Hij heeft vanaf het eerste ontstaan van rouwadvertenties (toen nog doodsadvertentiën geheten) tot de laatste onderzochte advertentie in 1983 een overzicht gegeven van de veranderingen en trends die zich voordeden en dit in een breder kader van tijdsgebonden aspecten geplaatst. Franke is geïnspireerd door het gedachtegoed van Ariès en Vovelle (die in dezelfde lijn werkte als Ariès) en komt na het onderzoek tot de conclusie dat door het afnemende contact met de dode als zodanig men steeds meer een afkeer begon te krijgen van de dood. Omdat veel mensen geen levensechte indrukken meer hebben van de dood en omdat ze de ruwe kanten met eufemisme afdekken, worden ze niet meer herinnerd als anderen het over de dood hebben en emoties tonen. In andere woorden, doordat mensen minder vaak dan vroeger geconfronteerd worden met lijken, stervenden en levensechte emoties is hun beeld van de dood veranderd. Ze kunnen dus makkelijker praten over de dood. De dood werd een minder afstotend onderwerp volgens Franke en daarom is het volgens hem makkelijker om over de dood openlijk te praten en zelfs verdriet te hebben; ‘Met name in de media, geschriften, dagelijkse gesprekken

²² Johanna Fortuin, ‘Op verzoek van de overledene... Een onderzoek naar de uitvaartgewoonten aan de hand van overlijdensadvertenties’ in: Geert A. Banck e.a. ed., *Gestalten van de dood, studies over abortus, euthanasie, rouw, zelfmoord en doodstraf* (Baarn 1980) 43-54 aldaar 52.

²³ Fortuin, ‘Op verzoek van de overledene...’, 51-52.

²⁴ Herman Franke, ‘Het heengaan van de dood’, in: *Sociologisch tijdschrift*, jrg. 11, 1984, pp. 286-326.

²⁵ Herman Franke, *De dood in het leven van alledag. Rouwadvertenties en openbare strafvoltrekkingen in Nederland* (s-Gravenhage 1985).

en rouwadvertenties'²⁶. Hij blijft de verdringingstheorie aanhangen maar met een nuancering en incorporatie van recente ontwikkelingen

Net als Franke gaat ook Herm Joosten uit van een taboe. Hij geeft in zijn onderzoek aan wat de invloed van de jaren zestig zou kunnen zijn geweest op het doodsbesef. Hij stelt dat het zeer goed mogelijk is dat er zich veranderingen in het taboe op de dood hebben voorgedaan. Op de vraag of er af te leiden valt dat er vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw sprake is van een afnemende verdringing van doodgaan door de nabestaanden antwoordt Joosten ontkennend. Hij heeft dit niet kunnen aantonen. Wel heeft ook hij variatie en beweging in de omschrijvingen en afbeeldingen gezien maar daaruit blijkt nog geen afnemende verdringing van de dood. 'Doodgaan is nog steeds geen doodgewoon gebeuren'²⁷.

Dorothe Sturkenboom ziet de verandering in de uitingen rondom het rouwen ook en stelt net als Joosten dat er geen afbreuk is gedaan aan het taboe. Rouwgevoelens zijn nog steeds niet meer bespreekbaar geworden in het dagelijkse sociale verkeer en er zijn nog steeds veel mensen die het openlijk uiten van emoties afwijzen. Wel ziet zij een toename in aantal en variatie van gevoelsuitingen.

De Utrechtse socioloog Cas Wouters komt met een verklaring voor de veranderingen in de jaren zestig en stelt dat de huidige uitingen van rouwgedrag informeler en 'innerlijker' zijn geworden en dat dit komt door een vermindering van status en machtsverschillen in onze samenleving. Dit stelt hoge eisen aan de zelfregulering van mensen, stand en klasse geven niet langer richting aan gevoeluitingen. Hiernaast is er een toegenomen gevoeligheid voor schakeringen in gedrag en emoties te bespeuren dat leidt tot problemen als men ziet dat andere mensen hun gevoelens niet onder controle houden; 'De toegenomen gevoelsschakeringen houden onder andere in dat emoties van anderen die niet voldoende onder controle zijn of dreigen te raken, als bedreigend worden ervaren voor de handhaving van de eigen affectbeheersing, en daarom vinden mensen al gauw dat andere hen met directe emoties 'lastig vallen'; het vormt een aanslag op hun gelijkmatigheid en gemoedrust.²⁸ Men mag dus wel emoties hebben en praten

²⁶ Herman Franke, 'Repliek' [op reactie van Croode en Wouters over het artikel van Franke] in: *Sociologisch tijdschrift*, jrg. 11, 1984, p 761.

²⁷ Herm Joosten, 'Doodgaan: geen "doodgewoon" gebeuren', in: Albert van der Zeijden, *Cultuurgeschiedenis van de dood* (Amsterdam 1990) 114-142, aldaar: 140.

²⁸ Cas Wouters, *Van minnen en sterven. Informalisering van omgangsvormen rond sekse en dood* (Amsterdam 1990) 195.

over de dood maar dit moet altijd gepaard gaan met een beheerste emotie, *alsof* het al verwerkt is en er ‘gewoon’ over gesproken kan worden.

Tot zover de teksten die als vooronderzoek gelden. Het laatst door mij gebruikte onderzoek is van 1992 maar er is na dit jaar verder onderzoek gedaan naar de dood in het algemeen. Anja Krabben is één van de auteurs van recentere artikelen, zij komt later ter sprake. Er zijn initiatieven om een uitvaartmuseum op te zetten en zeer veel mensen begeven zich in de uitvaartbranche, merendeels met een persoonlijke tint. Deze initiatieven worden onderzocht in de interviews die ik in mijn onderzoek verwerk.

Hoofdstuk 2 Hoezo taboe?

‘Tot dat de dood ons scheidt? Welnee tot de dood ons verenigt.’²⁹

Rouwen en rouwuitingen zijn dus direct verbonden met het taboe op de dood, het taboe bestaat dus nog ondanks de constatering dat er meer en anders over gesproken wordt. Beheersing en regulering van emoties zijn het credo (volgens Wouters) en dit motto wordt zelfs uitgebouwd door er veel aandacht aan te besteden. De cirkel is rond, het taboe bestaat nog steeds ondanks de toegenomen aandacht voor de dood, zo lijkt het. Waarom zou ik toch onderzoek willen doen als vrijwel alle onderzoeken hier beschreven er op wijzen dat het taboe zelf overeind blijft? Dit hoofdstuk heeft tot doel om duidelijk voor ogen te krijgen wat precies het taboe is waar ik naar zoek. Ten tweede moet duidelijk worden welke tendensen er voor zouden zorgen dat dit (deel van het) taboe afneemt en waarom dus dit onderzoek relevant is.

2.1 Het taboe op de dood

Het spreken over ‘het taboe op de dood’ is vaag omdat er zo veel verschillende elementen verbonden zijn aan één en hetzelfde begrip, het taboe. Het schrijven over de dood en de toegenomen aandacht voor bijvoorbeeld het uitvaartwezen wijzen op een doorbraak in sommige aspecten van het taboe. In dit onderzoek zal ik letten op zaken die ik en andere auteurs nog steeds zien als behorende tot het taboe. Deze zaken zijn onder te verdelen in drie categorieën; ten eerste is er de houding ten opzichte van het lijk het graf het sterven en de uitvaart, ten tweede is er de

²⁹ Kooij, *Heden gij*, 83.

houding ten opzichte van de ander. Deze ‘ander’ bestaat uit de nabestaanden maar ook de mensen die de overledene slechts vaag kenden en mensen die de overlijdensadvertenties lezen. Ten derde is er de houding die men aanneemt in gevoelsuitingen naar de overledene toe, deze zijn te lezen in meerdere bronnen zoals rouwcirculaires en toespraken voor de overledene. In dit onderzoek staan de gevoelsuitingen in de overlijdensadvertenties in de kranten centraal.

Van het taboe is sprake als men moeite heeft zich te uiten op één van deze gebieden, als men er niet over durft te praten of het er liever niet over heeft. De vraag die vast zit aan deze uiteenzetting van het taboe is: *of er op één van de bovengenoemde gebieden een verschuiving of verandering optreedt of niet*. Dit wordt afgezet tegen eerder onderzoek verricht in de jaren zeventig en tachtig waardoor de nieuwe ontwikkelingen van de jaren negentig in perspectief worden geplaatst.

2.2 De interviews

De interviews gebruik ik in mijn onderzoek als ondersteuning en verduidelijking van de cijfers. Daar waar de cijfers uit de onderzoeken geen uitsluitsel geven over of in tegenspraak zijn met een kwestie dan verwerk ik dit in de analyse.

‘De moraal van mijn verhaal is dat je moet leven alvorens te sterven.’³⁰

Anja Krabben is de oprichtster van het kwartaalblad ‘Doodgewoon’ en eindredactrice van de site dood.nl³¹ die tot doel heeft onderzoek te doen naar en te publiceren over de dood. Het blad en het initiatief kregen bij de start in 1994 aandacht van uit heel Europa. Ze stelt in haar boek over de eerste jaren van haar werk, dat er grote veranderingen plaatsvonden die niemand konden zijn ontgaan. Ze ziet de veranderingen niet als vernieuwingen maar meer als ‘terug naar het oude’, toen de dood en de doden nog gewoon bij het leven hoorden.³² Wat echter wel nieuw is dat men bij de zoektocht naar het persoonlijke in de uitvaart geen rol toebedeelt aan de verwachting van het leven na de dood. Veel mensen zo schrijft Krabben willen een persoonlijker uitvaart, dit in

³⁰ Kooij, *Heden gij*, 86.

³¹ www.dood.nl

³² Anja Krabben, *De dood is springlevend. Beleving en praktijk van de dood in Nederland* (s-Gravenhage 1997) 9.

plaats van de standaarduitvaart die stamt uit de tweede helft van de twintigste eeuw; ‘de individualisering van de samenleving strekt zich uit tot het graf’³³. Kortom het taboe zou langzaam terug gedraaid worden. Aangezien zij zeer veel van dit soort onderwerpen afweet heb ik haar benaderd voor een interview rondom deze vraag. Het interview is opgenomen in de bijlage³⁴ en de antwoorden zijn verwerkt in de analyse.

In Nederland werd in 1996 één van de eerste uitvaartwinkels geopend waar mensen op een ontspannen manier kunnen praten over de uitvaart. Uitvaartwinkel ‘De Ode’ in Amsterdam omvat meer dan het verzorgen van uitvaarten alleen: De Ode is tevens een plek waar kisten, urnen, lijkwaden of doodskisten kunnen worden aangeschaft en waar mensen zich vrijblijvend kunnen informeren over alles wat met een uitvaart te maken kan hebben.³⁵ Deze winkel is niet de enige gebleven maar heeft in Nederland op grote schaal navolging gehad. Om meer te weten te komen over het taboe en welke rol dit soort winkels spelen in het verminderen van het taboe heb ik met een ondernemster in Arnhem een interview gehouden. Dit interview is eveneens opgenomen in de bijlagenlijst en is verwerkt in de analyse.

De laatste, zelfs nog geplande vernieuwing op uitvaartgebied is het openen van het uitvaartmuseum in 2007 in Amsterdam. De projectleider, Guus Sluiter die verantwoordelijk is voor de opzet en inrichting van het museum was zo vriendelijk om mij te woord te staan over de vraag in hoeverre dit museum inspeelde op de behoeftes van deze tijd en vooral welke rol zij daarin denkt te spelen. Speelt zij in op een behoefte om meer informatie of neemt zij de rol van voortrekker op zich?

2.3. Rouwadvertenties en overlijdensadvertenties,

‘zolang je ze kunt lezen sta je er zelf niet bij.’³⁶

In de inleiding en het overzicht van het onderzoek hebben we gezien dat er weliswaar sprake is van een verandering in het uiten van emoties maar dat daarmee nog niet is bewezen dat er ook sprake is van een verschuiving of zelfs een uitstervend taboe. Om beter inzicht te krijgen in de gevoelsuitingen die spelen bij mensen is er een medium nodig dat hierin inzicht biedt.

³³ Krabben, *De dood is springlevens*, 73.

³⁴ Bijlage 1.

³⁵ Krabben, *De dood is springlevend*, 68.

³⁶ Kooij, *Heden gij*, 86.

Overlijdensadvertenties zijn hiervoor handig, waarom dit zo is dat leg ik later uit, eerst ga ik in op de terminologie rondom de advertenties.

Overlijdensadvertenties zijn advertenties die in kranten worden geplaatst om wereldkundig te maken dat er iemand is overleden. De term rouwadvertentie of overlijdensadvertentie wordt niet direct gehanteerd in de kranten, ze heten daar familieberichten. De neerlandicus Jos Paardenkooper schrijft in het tijdschrift *Onze taal*³⁷ welke taalkundige verschillen er zijn. Er is een verschil tussen doods- en overlijdensadvertenties enerzijds en rouwadvertenties anderzijds. De eersten geven bericht van iemands overlijden en zijn dan ook geplaatst door de directe nabestaanden, de rouwadvertenties getuigen van rouw jegens de overledene en zijn geplaatst door verdere familieleden, kennissen en relaties vanuit het werk, verenigingen e.d. Naast dit type advertenties zijn er ook ‘*in memoriam*’ advertenties in opkomst, waarbij men herdenkt dat iemand een bepaald aantal jaar overleden is. Omdat ik onderzoek wil doen naar de gevoelsuitingen bij de nabestaanden zal ik verder onderzoek doen naar de overlijdensadvertenties en niet de rouwadvertenties. Deze laatste geven uiting aan het verdriet van mensen om de overledene heen in de ruimste zin van het woord; van collega’s op het werk of sportverenigingen aan toe. Ik ben op zoek naar gevoelsuitingen en informatie van de directe nabestaanden vandaar mijn keuze voor de overlijdensadvertenties.

De eerst bekende overlijdensadvertentie werd geplaatst in de ‘Oprechte Haarlemse Dinsdagse Courant van den 16 Augustus’, 1791 no 98 voor de heer Van der Heide. Vanaf 1795 namen de advertenties in frequentie toe en in 1800 is het gebruikelijk geworden om ze te plaatsen. Herman Franke beschrijft de geschiedenis van de rouwadvertenties en ziet vanaf 1815 een trend ontstaan die duidt op een versobering en verzachting van het vocabulaire. Wordt er bijvoorbeeld voor 1925 nog in negentig procent van de gevallen gesproken van ‘overleden’, zo begint ‘heengaan’ na de Tweede Wereldoorlog aan een grote opmars. Dit is volgens Franke slechts een enkel voorbeeld van de velen die duiden op toenemende verzachting en verberging van de dood in de overlijdensadvertenties.

Overlijdensadvertenties bieden weliswaar inzicht in het gevoelsleven van mensen maar de manier waarop ze ontstaan is zeer stereotiep. ‘Bijna altijd wordt dit ingezet door de uitvaartondernemer die een boek met voorbeelden bij zich heeft waaruit de nabestaanden kunnen

³⁷ Jos Paardenkooper, ‘In plaats van Kaarten. Taal van rouwadvertenties’ in: *Onze Taal*, vol. 62 (1993), afl. 6 (juni), pag. 123-124

kiezen. Aangezien dit meestal in de eerste uren na het overlijden plaatsvindt is het denkbaar dat veel mensen zich laten leiden door de ondernemer.³⁸ Ondanks de clichés in overlijdensadvertenties is de keuze toch authentiek, men kiest niet zo maar voor een term deze moet passen bij de emotie die de nabestaande(n) op dat moment voelen. Ook komt het voor dat mensen zelf van tevoren met de uitvaartondernemer een advertentie opstellen of in ieder geval hun wensen kenbaar maken. Ten slotte zijn het de nabestaanden zelf die nieuwe advertenties maken en nieuwe trends zetten³⁹ die vervolgens worden overgenomen door de standaardboeken van de uitvaartondernemer en de kranten

Overlijdensadvertenties worden lang niet altijd geplaatst, dit is het uitgangspunt van vrijwel alle advertenties. Nabestaanden plaatsen ze om personen die geen rouwcirculaire hebben ontvangen alsnog uit te nodigen. Landelijke kranten bevatten bijvoorbeeld advertenties voor mensen die in een groot gebied kennissen hebben die uitgenodigd moeten worden. In de meeste gevallen publiceert men in lokale regionale kranten, de keuze voor landelijk of regionaal wordt bepaald door het verhuis en woongedrag van de overledene.⁴⁰

Mijn verwachting was dat ongeveer zestig procent een advertentie zou plaatsen, dit bleek niet zo te zijn. Uit het interview met mevrouw Güth bleek dat bij een grote uitvaartverzekeraar als Dela slechts tien procent van de nabestaanden een advertentie plaatst en bij een particuliere uitvaartonderneming als Kramer in Arnhem (dit is telefonisch bevestigd door Kramer) veertig procent van de nabestaanden een advertentie plaatst. Güth geeft hiervoor als oorzaak dat het klantenbestand van Dela minder financieel draagkrachtig is. Een advertentie in de Gelderlander kost al snel 400 euro en in een landelijk dagblad als het NRC kost het circa 1200 euro. De afweging die veel mensen uit kostenoverwegingen zullen maken is of het echt noodzakelijk is om een advertentie te plaatsen. De beter gesitueerden zullen eerder in de mogelijkheid verkeren om een overlijdensadvertentie te plaatsen dan minder kapitaalkrachtigen, ook dit beïnvloed het beeld dat uit de overlijdensadvertenties naar voren komt.

De reden dat ik ondanks de relativiteit van de steekproef toch heb gekozen om verder te gaan met deze advertenties is omdat zij een goede meetbare mogelijkheid bieden om onderzoek te doen. De overlijdensadvertentie bieden inzicht in de vele keuzes die mensen maken rondom een uitvaart. Slechts met regelmatige identieke enquêtes zou een vergelijkbaar onderzoek gedaan

³⁸ Krabben, *De dood is springlevend*, 23,24.

³⁹ Kooij, *Heden gij*, 20.

⁴⁰ Zie bijlage 1, interview Güth.

kunnen worden. Overlijdensadvertenties verschijnen elke dag in de kranten, een uitgebreid onderzoek beslaat slechts een bepaalde tijd. Hiernaast geven mensen hun gevoelens en ideeën over een sterfgeval, de gevoelens voor de overledene en een uitvaart direct na het overlijden weer. Ze doen dat bijna altijd naar de normen van de tijd want onderscheiden via een overlijdensadvertentie dat wil bijna niemand, dit vaak uit respect voor de overledene. Juist hierom zijn overlijdensadvertenties zo boeiend ze bieden inzicht in de ideeën van een grote groep mensen die anders verborgen zou blijven.

Hoofdstuk 3 Alle vragen gesteld?

‘Een schip dat aan de horizon verdwijnt, is niet verdwenen, je kunt het alleen niet meer zien.’⁴¹

Dit onderzoek bestaat uit het analyseren van overlijdensadvertenties uit de Gelderlander van 1998 en 2004. Hiervoor heb ik gedurende het eerste halfjaar alle overlijdensadvertenties uit de zaterdageditie bekeken. Deze steekproef is in twee verschillende jaren genomen om zo een evenwichtige meting uit te voeren. De schrijfster Puck Kooij signaleerde een verandering in de verschijningsvorm van overlijdensadvertenties en legt de scheiding bij de millenniumwisseling. De ‘swung’ van de jaren tachtig en negentig is er uit, het uiterlijk werd minder uitbundig en soberder in de nieuwe eeuw.⁴² Zonder aan deze verandering veel aandacht te besteden noem ik haar wel om aan te geven dat zelfs in deze korte tijd zich veranderingen kunnen voordoen.

De krant die de advertenties plaatste was De Gelderlander. Deze regionale krant heeft een oplage van 185.000 en een verspreidingsgebied dat ongeveer heel Gelderland beslaat. Ze is hiermee één van de grotere kranten van Nederland (groter dan Trouw bijvoorbeeld⁴³). De Gelderlander komt alleen in Gelderland uit en geeft hiermee een provinciaal beeld van de familieberichten. De krant heeft een (zeker in de regiokatern) regionaal karakter met een progressieve beginselverklaring⁴⁴. Men plaatst een overlijdensadvertentie in de Gelderlander omdat ze een bepaald verspreidingsgebied heeft. Het is mogelijk om in één of meerdere regionale katernen geplaatst te worden in plaats van het gehele gebied, dit kan de kosten aanzienlijk

⁴¹ Kooij, *Heden gij*, 161.

⁴² Ibidem, 16.

⁴³ www.persmediamonitor.nl, aldaar: http://www.persmediamonitor.nl/cgi-bin/display.cgi?path=1_3. Geraadpleegd op 07-11-2005.

⁴⁴ L. Frequin, ‘De Gelderlander na 1945. Van orthodoxie naar pluriformiteit’. In: *Jaarboek van het Katholiek documentatiecentrum*, dl 18 (1988 Nijmegen) 283-302, aldaar: 284.

drukken. Het verspreidingsgebied is van belang, niet de beginselverklaring van de krant, dit is meer van toepassing in de keuze van mensen tussen de landelijke dagbladen. De Gelderlander is de enige krant die heel Gelderland beslaat en daarmee het doel van bepaalde familieberichten dient; het kenbaar maken van een sterfgeval in een bepaald gebied. Voor meer informatie over de krant zelf verwijs ik graag naar het jubileumboek van 1998⁴⁵.

Het kijken naar overlijdensadvertenties heb ik gedaan aan de hand van een schema gebaseerd op eerder onderzoek van Franke, Sturkenboom en Fortuin. Het raamwerk dat ik heb gehanteerd geeft meer inzicht in verschuivingen die zijn opgetreden tussen de jaren zeventig, tachtig, negentig, en de nieuwe eeuw. De vragen die centraal stonden waren een drietal; *hoe worden het lijk en de gestorvene onder woorden gebracht, wat wordt er verlangd van anderen en verdere analyse op uitingen van de betrokkenen*. Met de eerste vraag ga ik in op de vermeende angst voor het stoffelijk overschot, hiervoor gebruik ik het thuis opbaren als één van de indicatoren voor een eventuele verschuivende acceptatie van het lijk. De tweede vraag verduidelijkt de houding van de nabestaanden of naar aanleiding van de wens van de overledene de relatie met de ‘anderen’. Willen de mensen geconfronteerd worden met verdriet, rouw en uitingen van mededogen van anderen of niet. De laatste vraag gaat in op gevoelens van de nabestaanden verwoord in de overlijdensadvertenties. Voor de specifieke vragen die ik heb gehanteerd in mijn onderzoek zie bijlage⁴⁶. De resultaten zijn verwerkt in de tabellen in de analyse.

3.1 Werkwijze

De eerste stap was het analyseren van de overlijdensadvertenties. Aan de hand van de vragen heb ik een analyseschema gemaakt waar op relatief eenvoudige wijze tijdens het lezen met behulp van turfstreepjes aan te geven was in welke categorie een bepaalde advertentie uiteen viel. Tijdens het verwerken van de gegevens merkte ik dat het niet alleen vertragend werkte door op vele vragen tegelijkertijd te letten maar ook dat sommige vragen telkens dezelfde uitkomsten boden. In maart ben ik gestopt en heb vragen die niet relevant waren er uit gehaald. Een vraag die ik er uit heb gehaald is: ‘Welke term wordt gehanteerd voor het overschot?’. Mijn verwachting

⁴⁵ Geurt Franzen red. *150 jaar de Gelderlander 1848-1998. 20 juni 1998 jubileumkrant* (Nijmegen 1998).

⁴⁶ Bijlage 1,2,3.

was dat er vast wel ergens lijk of dode zou staan maar het tegendeel bleek waar. Vrijwel altijd was dit een familietitel (opa, oma, moeder) of een verwijzing naar de naam van de overledene. Ik heb nieuw snelschema geconstrueerd waarmee ik de variabelen sneller kon opsporen. Dit schema is te vinden in de bijlage. Ook heb ik een turfschema er bij gedaan ingevuld en wel. Dit is ook in de bijlage te vinden.

De tweede stap waren de interviews. De vragen heb ik geformuleerd aan de hand van de vragen die open bleven of juist opgeroepen waren door mijn onderzoek. Aan de hand van literatuur zoals Ariès maar ook Krabben heb ik vragen geformuleerd die niet zonder meer te beantwoorden waren. De vragen, en antwoorden zijn terug te vinden in de bijlage.

De derde en laatste stap beslaan de uitkomsten van mijn onderzoek. Deze plaats ik in perspectief met eerdere onderzoeken, de literatuur en de interviews. De manier die hiervoor is gekozen is aan de hand van vragen. De antwoorden worden gegeven met behulp van cijfers uit de verschillende bronnen. In totaal zijn er 337 advertenties bekeken waarvan 179 in 1998 en 159 in 2004.

Hoofdstuk 4 De uitkomst staat vast

4.1 De overledene

De eerste vraag die als verzamelterm centraal stond in mijn onderzoek was: *hoe worden het lijk en de gestorvene onder woorden gebracht?* De termen die hiervoor gebruikt worden staan in het volgende schema.

Terminologie	1998 aantallen	percentage	2004 aantallen	percentage
Heengaan	59	33	54	34
overleden/overlijden	47	26	56	35
afscheid nemen	32	18	29	18
Ingeslapen	10	6	5	3
Sterven/gestorven	4	2	3	2
Dood	2	1	0	
weggerukt/genomen	4	2	0	
niet genoemd	8	5	9	6
Overig	13	7	3	2

De termen weggerukt/genomen verwijzen naar een hogere macht die zou hebben ingegrepen in het leven van mensen. Deze vorm verdwijnt al heel snel na 1800 nu zijn de enige advertenties met een religieuze verbeelding in 1998 geplaatst door religieuze ordes die het oude geloofsbeeld nog hoog in het vaandel hebben staan. De term overleden komt in 1815 in 40 procent van de advertenties voor; iemand is dood in 20 procent van de gevallen. Tien jaar later in 1825 is 70 procent overleden en 10 procent dood. In 1875, vijftig jaar later is 90 procent overleden en komt dood niet meer voor. De term ‘heengaan’ komt na de oorlog als nieuwe term voor het eerst voor. In 1983 is 40 procent heengegaan en 40 procent overleden, 20 procent valt onder andere omschrijvingen.

We zien dat de dood en het sterven als letterlijke termen zijn teruggedrongen en dat er een nieuwe term is bij gekomen, ‘afscheid nemen’. Deze term maakt het mogelijk om helemaal om de dood heen te praten zou Franke zeggen. Echter uit deze term spreekt ook een andere connotatie met de dood. Afscheid nemen betekent dat mensen in staat zijn geweest de stervende in de laatste uren van het leven nog eenmaal te zien of dat ze het lichaam hebben gezien. Afscheid nemen doe je van iemand in de aanwezigheid, dood of stervend van de persoon. Uit de term ‘afscheid nemen’ blijkt dus dat steeds meer mensen de stervenden willen zien en zelfs begeleiden in hun laatste uren. In ieder geval kan de term opgevat worden als een toenemende betrokkenheid bij de dood van de nabestaanden. Uit de interviews wordt duidelijk dat steeds meer

mensen bezig zijn met de dood en hun laatste dagen. ‘De uitvaart moet iets moois worden’⁴⁷. Mensen zijn dus al voor hun dood bezig met het uitstippelen van de dienst, het graf en ook de nabestaanden worden meer betrokken bij het stervensproces.

Binnen de terminologie die wordt gehanteerd om het stoffelijk overschot te omschrijven is vrijwel nooit sprake van een term als lijk, lichaam of dode. In de negentiende eeuw is hier (nog) wel sprake van. Vrijwel altijd is er sprake van een familieterm, vader, moeder, opa of een verwijzing naar de naam van de overledene. Heel vaak wordt er geen term van het overschot gegeven maar wel dat men bezoek kan afleggen aan en waar. In deze gevallen heb ik de naam van de persoon als term genomen omdat dit de meest directe verwijzing is van de omschrijving van het overschot. Ik heb niet alle maanden onderzocht maar een selectie van 1998 en 2004 tot en met maart. Omdat deze informatie weinig meerwaarde in cijfers bood ben ik gestopt met turven in maart. Bewezen is dat net als in 1983 er geen sprake is van iets anders dan een omschrijving van het lichaam naar wat de overledene was in het leven; opa,moeder of de naam van de persoon.

Term overschot	1998	percentage	2004	percentage
Naam persoon	54	50	73	60
Informele familietitel	37	34	34	28
niet aanwezig	19	16	15	12

Op de vraag of men het lichaam mag bezoeken, signaleert Franke dat er in 1983 in 20 procent van de gevallen geen mogelijkheid is tot bezoek van de overledene. Onder katholieken is het lichaam in 1979 volgens Fortuin altijd te bezoeken. Onder niet-kerkelijken en jongeren bestaat slechts in de helft van de gevallen de mogelijkheid tot afscheid nemen. Mijn onderzoek laat ten opzichte van Franke geen verschil zien met 1983.

Wat betreft de locatie waar het lichaam is opgebaard met wel of geen bezoek signaleert Franke in tegen stelling tot Fortuin dat er een toename is van het aantal mensen dat thuis opbaart; in 1983 is het 5 procent. Fortuin signaleert in 1979 dat op een uitzondering na niemand het lijk nog in huis houdt maar dat het overschot vrijwel altijd naar mortuaria wordt gebracht. Krabben signaleert al langere tijd een toename van het aantal mensen dat thuis opbaart. Veel meer mensen

⁴⁷ P. Güth, interview 16-12-05, bijlage 1.

nemen thuis afscheid van het lichaam, dit signaleren ook uitvaartondernemers.⁴⁸ Uit het interview met mevrouw Güth blijkt dat in haar klantenkring iedereen thuis opbaart maar haar kring is niet standaard, ze weet uit haar vorige betrekkingen dat gemiddeld 25 procent thuis opbaart. Uit mijn onderzoek komt 20 procent naar voren en dat komt overeen met het idee dat steeds meer mensen het lichaam in huis nemen. ‘De families eisen hun doden weer op’ zo stelt Güth. Het is van groot belang te zien dat mensen het lijk weer in huis nemen. Uit mijn onderzoek blijkt dat er een toename is van 15 procent van de gevallen dat nabestaanden het lichaam in huis nemen. In de discussie rondom het taboe op de dood spreken de auteurs⁴⁹ veel over het ‘wegwerken’ van het lichaam en juist deze toenemende acceptatie van een lichaam wijst op een, weliswaar kleine vermindering van een belangrijk aspect van het taboe.

Lichaam te bezoeken?	1998	Percentage	2004	percentage
Locatie				
Ja	85	77	100	84
Nee	26	23	19	16
lichaam is thuis	17	18	21	20
lichaam elders	76	82	83	80

4.2 De ander

‘Ik vrees de dood niet, als ik er ben is de dood er niet en als de dood er is ben ik er niet meer.’⁵⁰

Het tweede aspect dat centraal stond in mijn onderzoek was de vraag *wat er verlangd wordt van anderen*. Andere personen dan de directe nabestaanden worden in de loop van de twintigste eeuw steeds meer weggedrukt uit de dienst en condoleance rondom de uitvaart. In 1983 wordt in meer dan 30 procent van de advertenties duidelijk dat er een besloten uitvaart is.⁵¹ Het niet kunnen afscheid nemen en mogen deelnemen aan de dienst komt voor veel mensen als een extra slag na het overlijden van hun vriend, kennis of verwant. Fortuin heeft onderzoek gedaan naar besloten

⁴⁸ Krabben, *De dood is springlevend*, 44.

⁴⁹ Franke, Elias, Ariès.

⁵⁰ Kooij, *Heden gij*, 17.

⁵¹ Franke, *De dood in het leven van alledag*, 55.

diensten. Zij komt tot de conclusie dat de katholieke gemeenschap vrijwel nooit een besloten dienst houdt. Uit onderzoek in het NRC blijkt dat de helft van de uitvaarten in stilte plaatsvindt. In de Volkskrant duidt 15 procent van de advertenties op een uitvaart ‘in stilte’.⁵² Uit mijn onderzoek blijkt dat zeer weinig mensen hun uitvaart besloten houden slechts 5 procent maakt er melding van. Güth schat dat één op de dertig (3,5 procent) een besloten uitvaart houdt.

Wat betreft condoleance is duidelijk dat er in 1983 in 30 procent van de gevallen geen mogelijkheid voor bestaat. De enige mogelijkheid die dan geboden wordt is de schriftelijke, door een adres onder aan de advertentie te plaatsen. Uit mijn onderzoek blijkt dat dit laatste nu vrijwel altijd mogelijk is. In iets minder dan de helft van de gevallen is het mogelijk om ter plekke schriftelijk te condoleren. In eveneens 42 procent kan men persoonlijk te condoleren. In de meerderheid van deze gevallen is beide mogelijk, zowel schriftelijk als persoonlijk. Schriftelijk bestaat in mijn geval uit zowel een adres als het rouwregister tekenen. Dit gold niet als er daarnaast ook een persoonlijke condoleance mogelijk was, persoonlijk gaat in het onderzoek boven schriftelijk

Uit de cijfers blijkt dat iets minder dan de helft van de mensen open staat voor een persoonlijke rechtstreekse uiting van gevoelens. Dit lijkt echter ook weer af te nemen zo is er een verschil van 9 procent tussen 1998 en 2004. In 2004 lijkt het niveau van 1983 weer bereikt te zijn. Güth zegt dat in 80 procent van de gevallen het mogelijk is om persoonlijk te condoleren. Dit getal komt niet overeen met mijn onderzoek. Ik ga er derhalve van uit dat er sprake is van een lichte toename in het persoonlijk condoleren.

Plechtigheid en condoleance	1998	percentage	2004	percentage
Open te bezoeken	108	96	117	95
niet open	5	4	6	5
Condoleance				
mogelijk	50	42	40	33
niet mogelijk	19	16	44	36
schriftelijk	49	42	39	32

⁵² Fortuin, ‘Op verzoek van de overledene’, 52.

4.3 De uitingen van betrokkenheid

Troost biedt mensen een bron om uit te putten als men het moeilijk heeft met verlies. Vroeger lag troost in het geloof, het weten dat mensen naar een betere plek gingen. Uitingen van geloof zijn vrijwel helemaal verdwenen uit de advertenties. Een nieuwe vorm van troost betekent dat mensen uit een nieuwe bron kunnen putten om met het verlies om te gaan. Was dit in 1983 10 procent, zo blijkt uit mijn onderzoek dat nu driekwart van de mensen op zekere wijze troost weet te putten uit één of andere gedachte. Voor iets minder dan de helft (42 procent) is dat uit zaken als, ‘het lijden dat over is’ of dat men blij is dat de overledene vrede gevonden heeft (bij zelfmoord). Dit is gevoegd onder ‘ja’ bij troost aanwezig. 26 procent denkt dankbaar terug aan de tijd die men mocht beleven met de overledene, dit is gevat onder het kopje troost in de gedachte ‘aan wat was’. Indien er helemaal geen troostgedachte aanwezig was vat ik dit onder ‘niet’.

Troost aanwezig	1998	percentage	2004	Percentage
Ja	38	42	44	27
aan wat was	24	26	68	43
Niet	29	32	49	30

Met een verwachte of onverwachte dood geeft men aan in hoeverre er al rekening gehouden wordt met een overlijden en de stervende voor het einde nog bezoekt. Hierbij lette ik op de termen of er sprake was van de term plotseling, onverwacht en soortgelijke termen. Al het overige is verwacht zeker als er sprake was van afscheid nemen. Dit kan hard overkomen, de nabestaanden kunnen het wel verwachten maar dat hoeft het lijden nog niet minder te maken. Toch is het van belang omdat dit laat zien in percentages hoeveel mensen door de dood overvallen werden en hoeveel het einde zagen komen en daarmee betrokken waren bij de dood. Duidelijk is dat het merendeel van de mensen de dood heeft zien aankomen en niet verrast werden door het overlijden. Een verwachte dood staat in contrast met de dood die Ariès, Elias en Franke beschrijven de dood in het ziekenhuis van geliefden verstoken of zelfs in een apart sterfkamertje. Deze tijden zijn voorbij en een meerderheid van de mensen wil thuis sterven. Dit idee werd al geopperd in 1980 door F. Huygen, Hoogleraar huisartsengeneeskunde aan de

Katholieke universiteit Nijmegen⁵³ die pleitte voor meer begeleiding bij het thuis sterven. Helaas staat niet in de advertenties waar mensen zijn overleden dit vereist weer verder onderzoek.

Verwachte dood	1998	percentage	2004	percentage
ja verwacht	66	60	57	61
Nee onverwacht	44	40	36	39

De tweede vraag is hoeveel verdriet mensen tonen in hun advertenties. Hierbij moet worden opgemerkt dat het zoeken bestond uit het turven aan de hand van termen die direct hiermee samenhangen; verdriet, verslagenheid, bedroefd, geschokt e.d.. Franke signaleerde een toename in de verdrietbeleving maar noemde geen percentage⁵⁴. Hij vroeg zich wel af in hoeverre dit zou doorzetten in de toekomst. In iets minder dan de helft van de gevallen wordt er verwezen naar verdriet zo blijkt. Krabben noemt betrokkenheid bij de dood een indicator voor het meten van een verdwijnend ‘taboe’. Verdriet wordt in toenemende mate genoemd in de advertenties deze toename is indicatief voor meer openlijke emotionaliteit.

Verdriet beleving	1998	percentage	2004	percentage
Ja	38	34	54	44
nee/ niet genoemd	75	66	68	56

In hoeverre gebruikt men woorden die een aanduiding van een relatie bevatten? Het gaat om termen die duiden op een gevoel voor de overledene. Dit wordt geformuleerd door de nabestaanden (één geval uitgezonderd, dit door iemand zelf geschreven) en zegt iets over de manier waarop ze naar de overledene kijken. Om niet te verzanden in de meer dan dertig termen die genoemd zijn heb ik ze ingedeeld in drie vakken, minst emotioneel, middenemotioneel en meest emotioneel.

⁵³ F.J.A. Huygen, ‘De dood in de praktijk’ in: *Studium generale. Doodgewoon, lezingencyclus maart 1980, verslagboek* (Nijmegen 1980) 7-14 aldaar 12.

⁵⁴ Franke, *De dood in het leven van alledag*, 72.

Gevoelstermen	1998	percentage	2004	percentage
Minst	87	40	127	45
Midden	126	57	132	47
Meest	7	3	16	8

In 1983 was 15 procent van de advertenties minst emotioneel De middentermen besloegen 64 procent en termen die wezen op een sterke emotionele band besloegen 9 procent. Het is duidelijk dat het merendeel van de mensen zich nog steeds van de middentermen bedient en dat de minst emotionele termen aan een opmars zijn begonnen ten koste van de meest- en middenemotionele termen. Men laat zich dus minder emotioneel uit over de overledene dan in het vorige onderzoek. In sommige gevallen komen termen zeer vaak voor zoals ‘dierbare, aardige of zorgzame’. Deze termen kunnen versterkt worden met een superlatief als ‘zeer lieve’, in zo’n geval horen ze tot de ‘meest’ gevoelsrijke termen.

Om ook inzicht te krijgen in de hoeveelheid uitingen per advertentie heb ik een tabel gemaakt met de hoeveelheid termen per advertentie.

Aantal uitingen	1998	Percentage	2004	Percentage
0	44	26	33	21
1	66	39	52	33
2	37	22	31	20
3	15	9	25	16
4	3	2	8	5
5	4	1,5	5	2,5
6	1	0,5	3	2
7	0		0	
8	0		1	0,5

In 1983 waren er geen gevoelsaanduidingen in 5 tot 15 procent van de advertenties. Dit percentage is behoorlijk gestegen maar meestal gebruikt men één term, in de meeste gevallen is dit: ‘lieve’. Deze gevoelsaanduiding komt in vrijwel alle gevallen naar voren. Volgens

Sturkenboom duiden meer gevoelsuitingen op een toename van de emotionele expressie.⁵⁵ Helaas heb ik geen cijfermateriaal om een vergelijking te maken met eerdere tijdsvakken. Liever leg ik de nadruk op het vorige schema van intensiteit van gevoelsemoties.

Hoofdstuk 5 ‘Weet je wat we doen? We houden er over op!’

In hoeverre kunnen we nu, na het vergelijken van de onderzoeksgegevens spreken van een verdwijnend of verschuivend taboe? Ten eerste hebben we gezien dat er een nieuwe term is bij gekomen sinds het onderzoek van Franke in 1983; ‘afscheid nemen’. Deze term wijst op een verandering in de benadering van stervenden. In een vierde van alle advertenties hebben de nabestaanden afscheid genomen van de stervende. Tweederde vindt troost na het overlijden van de geliefde en zestig procent zag de dood zelfs aankomen. Dit betekent dat het merendeel van de mensen betrokken wil worden bij het overlijden van hun geliefde, dit idee wordt ondersteund door de interviews die ik heb afgenomen. De dood is meer aanwezig in het leven en meer geaccepteerd door de nabestaanden, men wil zelfs de stervende bijstaan. Dit verschilt duidelijk met de jaren zestig en zeventig toen de dood steeds meer een zaak was geworden van artsen en ziekenhuizen.

Naast het afscheid nemen van de stervende als deze nog in leven is neemt ook het afscheid nemen van de overledene toe, of liever de mogelijkheid daartoe. Neemt in 1983 het aantal gesloten uitvaarten en opbaringen zonder toegang voor ‘pottenkijkers’ zienderogen toe, zo kan men nu in 80 procent van de gevallen afscheid nemen van de overledene en in 95 procent de uitvaart bijwonen. Het overgrote deel laat dus weer mensen toe bij de uitvaart en het lichaam. Dit wordt nog versterkt door de opbaring van de gestorvene thuis. Mensen kunnen nu in plaats van een mortuarium, thuis de overledene samen met de familie zien; Güth: ‘De families eisen hun doden weer op’. De reden dat ik telkens het woord ‘overledene’ hanteer en niet bijvoorbeeld ‘het lijk’ is exemplarisch voor de manier waarop men tegenwoordig omgaat met het stoffelijk overschot. De eufemistische wijze van praten is vrijwel niet veranderd. Het persoonlijk condoleren na een uitvaart is wel toegenomen, in ongeveer zestig procent van de begrafenissen is het mogelijk mensen persoonlijk te condoleren. Nabestaanden vinden het klaarblijkelijk fijn om

⁵⁵ Sturkenboom, ‘Want ware zielesmart is niet woordenrijk’, 87.

persoonlijk te worden bijgestaan in hun verdriet. Hiernaast is de vorm waarin het condoleren plaatsvindt ook veranderd, in toenemende mate doet men dit in informele vorm, bijvoorbeeld met een borrel of in een restaurant.

Het praten over het lichaam is dus niet veranderd in de letterlijke zin van het woord, wel spreekt men meer over de bestemming voor het lichaam. Balsemen is de meest recente trend in uitvaartland en ook de trend die de meest ophef teweeg brengt. Dit soort trends en ook de mogelijkheid om de urn mee naar huis te nemen wijzen op een toenemende bespreekbaarheid van iets dat voor de jaren tachtig nog taboe was. Het taboe op het lichaam is niet geheel weg zoveel is wel duidelijk, men is nog steeds niet vertrouwd met een lichaam maar de totale aversie, opgelegd of aangenomen, van het lichaam is sterk verminderd. De vraag is of een totale acceptatie van het lichaam in de huidige tijd wel helemaal mogelijk zou zijn en ook of dit überhaupt gewenst is. Krabben: 'is er niet gewoon een gezonde angst voor het lichaam?'

De vraag of de uitvaartvernieuwingen hebben gezorgd voor de grote ommekeer in uitvaartland is deels beantwoord. De uitvaartwinkels en organisaties gericht op persoonlijke inspraak nemen zienderogen toe, alleen vorig jaar al kwamen er 400 bij. Maar er is geen markt als er geen vraag is. Ik denk dat de vraag en het aanbod elkaar versterken. Mensen zien een speciaal soort uitvaart, soms van beroemde personen, soms van andere culturen en willen zelf ook een andere invulling geven aan de uitvaarten waarin zij de nabestaanden zijn. De markt die Güth aanboort is die van de zelfstandige 50plus vrouw die een persoonlijke mooie uitvaart wil voor haar overledene in plaats van de standaarduitvaart. Naast het feit dat mensen meer geld willen uitgeven voor een mooie uitvaart zijn ze ook prijsbewuster geworden en worden uitvaartondernemers gedwongen inzicht te geven in hun soms ondoorzichtige prijsberekeningen.⁵⁶ Eén aspect van sterven is in ieder geval doorbroken en dat is het monopolie van de grote uitvaartorganisaties.

Een vraag die tijdens het onderzoek naar voren kwam is in hoeverre de individualisering heeft gezorgd voor een ommekeer in de uitvaartbranche. Dit komt echter niet naar voren in de advertenties, deze blijven zeer standaard. Over de afwijkende advertenties heb ik het hierna. De individualisering heeft er voor gezorgd dat veel mensen niet langer afhankelijk willen zijn van de uitvaartondernemer en zelf op zoek gaan naar een unieke, persoonlijke uitvaart. Doordat ze zelf hun begrafenis inkleden los(ser) van de rituelen die in de tweede helft van de twintigste eeuw de

⁵⁶ Krabben, *De dood is springlevend*, 119.

uitvaart strak in hun greep hadden. Fortuin zag de afwijkende uitvaart als een uitzondering op de regel van veel vaststaande elementen tijdens een begrafenis, inmiddels komen er steeds meer uitvaarten die door de overledene of nabestaanden persoonlijk ingekleed worden. Dat dit ‘persoonlijke’ nog niet betekend dat er een volledige breuk is met het verleden is wel duidelijk geworden uit de cijfers.

Het taboe op de dood en de uitvaart is veranderd zo blijkt uit bovenstaande conclusies. Er zijn ook nog andere uitvaarten, één op de dertig uitvaarten is besloten en zoals al bleek tijdens het onderzoek, juist de droevigste advertenties vallen buiten het schema. Ik kan me niet onttrekken aan de indruk dat juist de droevigste advertenties bestaan uit die met de minste verdrietbeleving. Deze zijn veel droever door wat niet gezegd wordt dan wat wel. De advertenties voor de ‘plotselinge dood’ zijn veel intenser dan de standaard advertenties ze vallen echter buiten het schema omdat je nu eenmaal niet kunt meten wat er niet instaat. Als het er echt op aan komt, bijvoorbeeld bij iemand die zelfmoord pleegt of die ‘veel te vroeg’ om het leven komt dan blijkt het taboe ten volle overeind te staan. Ik heb het niet kunnen meten maar mijn indruk is dat in het merendeel van deze gevallen er vaak een besloten uitvaart is en dat er in geen geval sprake is van troost, afscheid nemen of overvloedig veel gevoelstermen die het leed kunnen verzachten. De advertenties zijn buitengewoon hard en kort, ze staan in schril contrast met advertenties die voor mensen op hoge leeftijd worden geplaatst. Het lijkt er op dat het taboe op de dood veel minder is geworden voor mensen die dood ‘mogen’ gaan, men accepteert de dood zo lijkt het tot dat de dood de mensen verrast want dan blijkt ze ongemeen hard. Een voorbeeld hiervan is het volgende citaat dat vaak alleen met datum wordt geplaatst: *‘Sientje, we wisten niet, dat je zo teer was, dood gekust door een wesp.’*⁵⁷ Over een meisje dat onverwacht stierf aan een anafylactische shock.

⁵⁷ Kooij, *Heden gij morgen ik*, 80.

Literatuurlijst

Ariès, Philippe, *Met het oog op de dood, westerse opvattingen over de dood van de middeleeuwen tot heden* (Amsterdam 1975).

Ariès, Philippe, 'De samenleving tegenover de dood', in: *Amsterdams sociologisch tijdschrift*, jrg. 6 1979/80 183-209.

Bourgois, Danielle, Bart van Heerikhuizen, 'Een interview met Philippe Ariès', in: *Amsterdams sociologisch tijdschrift* jrg. 6 1979/80, 183-209.

Dijk, Mariël van, red., *Studium Generale. Doodgewoon, lezingencyclus maart 1980* (Nijmegen 1980).

Elias, Norbert, *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd* (Amsterdam 1984).

Fortuin, Johanna, 'Op verzoek van de overledene... Een onderzoek naar de uitvaartgewoonten aan de hand van overlijdensadvertenties' in: Geert A. Banck e.a., red., *Gestalten van de dood, studies over abortus, euthanasie, rouw, zelfmoord en doodstraf* (Baarn 1980) 43-54.

Franke, Herman, *De dood in het leven van alledag. Rouwadvertenties en openbare strafvoltrekkingen in Nederland* ('s-Gravenhage 1985).

Franke, Herman, 'Het heengaan van de dood', in: *Sociologisch tijdschrift*, jrg. 11, 1984 286-326.

Franke, Herman, 'Repliek' [op reactie van Croode en Wouters over het artikel van Franke] in: *Sociologisch tijdschrift*, jrg. 11, 1984 757-759.

Franzen, Geurt, red., *150 jaar de Gelderlander 1848-1998. 20 juni 1998 jubileumkrant* (Nijmegen 1998).

Frequin, Louis 'De Gelderlander na 1945. Van orthodoxie naar pluriformiteit'. In: *Jaarboek van het Katholiek documentatiecentrum*, dl 18 (1988 Nijmegen) 283-302.

Gorer, Geoffrey, 'The pornography of death', in: *Encounter* (1955) 51-58.

Gorer, Geoffrey, *Death, Grief and Mourning in contemporary Britain* (Londen 1965).

Joosten, Herm, 'Doodgaan: geen "doodgewoon" gebeuren', in: Albert van der Zeijden, *Cultuurgeschiedenis van de dood* (Amsterdam 1990) 114-142.

Kooij, Puck, *Heden gij morgen ik. Gedenken in proza en poëzie* (Amsterdam 2004). [Alle spreuken bij de kopjes komen uit dit boek]

Krabben, Anja, *De dood is springlevend. Beleving en praktijk van de dood in Nederland* (S-Gravenhage 1997).

Paardenkooper, Jos, 'In plaats van Kaarten. Taal van rouwadvertenties' in: *Onze Taal*, vol. 62 (1993), afl. 6 (juni), pag. 123-124

Spruit, Ruud, [met medewerking van Tom Weerheijm] *De dood onder ogen. Een cultuurgeschiedenis van sterven, begraven, cremieren en rouw* (Houten 1986) 129.

Sturkenboom, Dorothe "'Want ware zielesmart is niet woordenrijk", veranderende gevoelscodes voor nabestaanden 1750-1988', in: Albert van der Zeijden ed., *Cultuurgeschiedenis van de dood* (Amsterdam 1990) 84-113.

Wouters, Cas, *Van minnen en sterven. Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood* (Amsterdam 1990).

www.persmediamonitor.nl, geraadpleegd op 17-11-2005.

Bijlage 1. Interview begrafenis ondernemster Pauline Gühl

Advertentie

1. Kunt u mij in het kort uitleggen hoe een gemiddelde begrafenis in zijn werk gaat van sterfgeval tot koffietafel?

In het kort gaat iemand bij een soort standaarduitvaart dood, thuis in het ziekenhuis of elders en wordt er gekeken of diegene een polis heeft. Het lichaam wordt opgehaald bijvoorbeeld door Dela om dan afgelegd te worden. Er komt een regelingsgesprek met de nabestaanden waarin wordt afgesproken wat er gaat gebeuren, op welke plaats de uitvaart is welke krantenbericht er moet komen, welke kist, auto, hoeveel auto's, wie in welke auto, het bidprentje, etc. Dit wordt doorgenomen met de nabestaanden door de uitvaartondernemer. Een ondernemer heeft er belang bij dat er zo veel mogelijk standaard plaatsvindt omdat dit het minste tijd en geld kost. Ik doe dit niet en steek meer tijd in de voorbereiding en de gesprekken. Op de dag zelf komt de uitvaartleider langs om te vragen wie wat doet en wat er wanneer gaat gebeuren en dan gaat men op pad om de uitvaart te laten plaatsvinden. De uitvaartleider regelt zo veel mogelijk voor de familie en zorgt dat alles gestroomlijnd loopt.

2. Welke rol speelt de begrafenisondernemer bij het opstellen van een rouwadvertentie in de krant?

De ondernemer heeft vaste aspecten die terugkomen en de advertentie is altijd al bijna helemaal klaar. Als mensen zelf iets verzinnen kost het meer tijd. De ondernemer houdt in de gaten of er daadwerkelijk geen fouten staan in het zakelijke stukje en of alles duidelijk is.

3. Zijn er vaste aspecten die elke advertentie bevat?

Het uitnodigen tot bijwonen, wie wat waar en hoe. De naam staat er altijd bij. Waarom wordt zo'n advertentie geplaatst? In principe plaatsen mensen een advertentie om andere mensen te laten weten dat er iemand is overleden en als ze iemand zijn vergeten om die dan op deze manier toch te bereiken. Ook bij onverwachte sterfgevallen wordt er vaak een advertentie geplaatst. Sommige mensen zijn een beetje exhibitionistisch en willen gewoon een advertentie om hun naam te laten zien. In de advertenties willen maar heel weinig mensen apart doen. Ze willen een waardige advertentie plaatsen zonder zich te willen onderscheiden. Ze doen dit alleen maar in de eerste zin en het gekozen stukje of citaat boven aan de advertentie de rest staat toch al meestal vast. Zelf biedt ik meer vrijheid hier in ook in de

rouwcirculaire probeer ik iets modieuzer te werken en nieuwe andere kaarten voor te stellen dan de standaard kaarten. Deze heb ik zelf moeten laten ontwerpen omdat er geen alternatieven waren waar ik uit kon kiezen.

4. Regelt u zelf ook de advertenties? In welke krant wordt het meest gepubliceerd?

Sommige mensen maken hem zelf (de overledene) of de nabestaanden anders maak ik hem in samenspraak met ze. Ik bied keuze die andere ondernemers minder benadrukken. De meeste mensen die een advertentie plaatsen doen dat in de Gelderlander. Als ze bijvoorbeeld veel kennissen hebben of op verschillende plaatsen hebben gewerkt dan nemen ze een landelijke krant.

5. hoeveel mensen laten werkelijk een rouwadvertentie plaatsen? Percentage.

Vroeger werkte ik bij Dela en bij Kramer in Arnhem. Bij Kramer hebben de mensen over het algemeen meer geld omdat het een particuliere verzekering is. Dela heeft veel mensen die wat minder kapitaalkrachtig zijn al willen ze dit zelf niet zien. Bij Dela is het percentage ongeveer 10procent en bij Kramer 40 procent. Dit komt overeen met dat wat ik hoorde van Kramer zelf. Het kan ook niet dat iedereen plaatst, alleen in Arnhem al zijn er 1400 overlijdens per jaar dus dan zou de krant helemaal afgeladen vol staan.

Taboe rondom de dood

1. In veel boeken ziet men een 'taboe' op de dood, men spreekt er niet over, men houdt zich er niet mee bezig. Nu zijn er veel vernieuwingen op uitvaartgebied en sommige mensen menen dat dit het Taboe laat verdwijnen. Merkt u dat de houding ten opzichte van de dood aan verandering onderhevig is, blijft deze hetzelfde of is deze zelfs toegenomen?

Er is zeker verandering maar het gaat nooit helemaal weg. Het leven is te veel van belang denk ik om met de dood bezig te zijn. Je dood daar denk je niet aan. Er is wel een verandering te bespeuren, bijvoorbeeld terminale patiënten komen eerder langs in plaats van lijdzaam het einde af te wachten. Ik ga nu zelf adverteren in de homokrante om daar mensen te vinden die welbewust en eigentijds/wijs het einde zien.

Nog een grote verandering is dat er steeds meer vrouwen in het uitvaartwezen komen, alleen al vorig jaar zijn er 400 mensen begonnen als ondernemer en het merendeel is vrouw.

Vroeger in de negentiende eeuw was dit heel normaal maar de mannen die aanzegger waren

hebben met hun deftige pakken dit over genomen. Vrouwen komen nu weer terug in het vak en op grote schaal.

Mensen gaan zelf eerder op pad om goed te kijken naar wat er te halen valt. Dus rouwen begint soms veel eerder.

Van koffie zijn veel mensen overgestapt op wijn en bier. Met name spectaculaire uitvaarten van belangrijke personen als Herman Brood of Pim Fortuin zetten mensen aan het denken over hun eigen uitvaart ik probeer dit ook te doen. Mensen wil ik aan het denken zetten en steeds meer mensen gaan zelfbewuster om met de uitvaart.

Wat niet is veranderd is sex en dood, nog steeds zorgt dit voor veel ophef, een naakte vrouw en een kist is niet iets wat mensen graag zien.

2. Heeft u het idee dat op bepaalde aspecten van een sterfgeval een taboe rust? Men spreekt er niet over, wil het niet zien, aan meedoen etc? welke aspecten.

Eén taboe dat onder ondernemers bestaat of liever de ongeschreven regel is dat je en babyuitvaart gratis doet. Dit is moeilijk omdat juist deze vaak behoorlijk kostbaar zijn. Ik reken niet zo veel voor een uitvaart, tenzij men het zelf graag duur wil maar dan wordt het wel duur voor mij. Een ondernemer met een standaarduitvaart - voor zover daar nog sprake van is – legt er minder op toe omdat deze toch 3 of 4 maal over de kop gaan in prijs. Een kist van 3000 euro kost bij hun snel 9000, zover ga ik niet dat vind ik onzin. Bij mij krijg je ook precies uitgesplitst wat waar voor is.

Ik denk wel dat er nog steeds op bepaalde stukken van het doodgaan een soort van taboe rust, al is taboe een beetje een moeilijk woord hier. Meer is het zo dat mensen naar ongeschreven regels handelen. Zo is het altijd gegaan of zo heb ik het gezien dus zo moet ik het ook doen. Ik probeer hier veel ontspanner mee om te gaan omdat je zo meer van jezelf in een uitvaart kunt leggen dan dat de ondernemer alles op zich neemt. Over het geheel gezien wil men liever niet zo vernieuwend zijn meer persoonlijk, naar de eigen wensen.

Een van de zaken die nog steeds niet echt kan is heel hard huilen. Bij Surinamers is dit heel anders daar liggen ze op de grond van verdriet. Met name bij de lagere klasse is er altijd wel een tante die het helemaal niet droog houdt en heel hard begint te huilen. Bij de hogere klassen is het vrijwel nog done om je te laten gaan. Lagere klassen zijn er makkelijker in. Vergeet niet dat dood gaan een van de ergste angsten is in het leven en dat

3. Zijn hier veranderingen in te zien?

Bijvoorbeeld het lijk, mensen zagen dit altijd als een taboe maar nemen dit nu meer in huis. Mensen nemen het lichaam weer zelf mee, 'de families eisen hun doden weer op'. Ze rijden zelf hun geliefden naar het uitvaartcentrum of baren thuis op. Soms zijn mensen bij het afleggen aanwezig of doen ze het zelfs zelf.

In '83 werd 5 procent thuis opgebaard hoeveel is dat nu? Oh nu veel meer ik schat 25% en mijn klanten doen het vrijwel allemaal.

4. Wat is de houding van mensen ten opzichte van een dood lichaam? Is deze veranderd? Zie vorige vraag
5. Is een speciale uitvaart meteen ook een uitvaart zonder taboe's of is het eigenlijk een maskering van iets akeligs met mooie elementen als een mooie kist e.d.

Het is altijd een maskering van iets akeligs, je wilt een mooie herinnering je bied een vorm van ritueel om een vorm te bieden aan iets dat je nooit meer meemaakt. Het is het laatste dat je kunt doen. Je wilt muziek, gebaren je wilt vaak af van de dood de pijn, het au.

Als ondernemer geef je de mensen het idee dat ze heel speciaal zijn en dat de muziek die ze kiezen heel uniek is terwijl als je het al veel vaker hebt gezien (ik heb het wel over mijn Dela tijd) Je hebt tien uitvaarten per week en dan weet je wel weer dat its time to say goodbye voorbij komt.

Trends in uitvaartwezen

1. Wat is de meest recente trend in de uitvaartwereld? Dat is toch wel wijn ipv koffie, urnen mee naar huis nemen in plaats van op het urnenveld. Je kunt bij mij urnen kopen die je in de tuin kunt neerzetten. Zelf kaarsjes aansteken is ook iets nieuws. Een lijkwade in plaats van een kist is ook nieuw. Er kan heel veel in Nederland de wet is heel vrij de mensen houden zich (nog) aan veel regels en waarden vast. De mogelijkheden zijn ongekend. Mijn bedrijfje is ook nieuw en waar vroeger het komt voor elkaar stond als slogan is het nu meer gericht op persoonlijke aandacht.

2. Welke trends die doorbroken zijn hebben het meeste stof doen opwaaien?

Balsemen is wel erg speciaal. Maar ook de urn mee naar huis nemen. Soms houdt dit in dat mensen niet los komen van de doden en van de gedachte maar vaak is het goed in het rouwproces dat je nog iets in de buurt hebt om je aan vast te houden.

3. heeft u het idee dat er een bepaald slag mensen op uw 'winkel' uitvaartonderneming afkomt?

Ik heb een marktonderzoek gedaan en bedacht me dat de zelfstandige 50+ vrouw die te maken krijgt met uitvaart op zoek gaat naar iets eigens, iets speciaals en geen genoegen neemt met de standaard uitvaart. Ze willen onderscheidend zijn en zelf de hand in de uitvaart hebben en waar zij het niet weten kan ik instappen. Dit klopte en het zijn veel van mijn klanten geworden.

4. Wordt u zelf nooit emotioneel?

Niet echt helemaal maar soms wel geraakt als er iets moois te zien is bijvoorbeeld een koor dat zingt. Het is speciaal om mee te maken dat mensen komen om hun eigen uitvaart te regelen en je dan afscheid neemt Welke woorden kies je dan? Ik hoop je heel lang niet te zien, dan kun je toch met een glimlach afscheid nemen. Dit is wel niet vroeger zag ik de mensen alleen als ze al dood waren en nu zie ik ze voor en na en wordt ik ook gebeld dat bijvoorbeeld leo dood is. Ik heb met de persoon gesproken dus ik weet gelijk wie het is.

Bedankt voor het gesprek.

Bijlage 2. Interview Anja Krabben

1. Bent u bekend met het taboe zoals Philippe Ariès dit heeft geschetst over de dood in onze samenleving vandaag de dag? Bent u het hier mee eens? Of in het specifiek onderschrijft u zijn conclusie dat de dood tegenwoordig wild is en men bang is voor de dood? In het kort komt het er op neer dat er sinds de middeleeuwen een verwijdering is ontstaan tussen de gemeenschap die als geheel hielp bij de verwerking van de dood en de familie en de overledene zelf. In plaats van gezamenlijk de dood te ‘temmen’ moeten mensen nu zelf alleen op onverwachte momenten de dood onder ogen komen en de dood is ‘wild’. De dood is verborgen en verboden, er rust een taboe op de dood.

Ja ik ben bekend met het taboe op de dood maar het is wel gekleurd door de tijd waarin het onderzoek is gedaan. Religie en dood zijn los van elkaar geraakt en men had geen rituelen meer om zich aan vast te houden. Hierdoor is er een leeg opgetreden. De aandacht van de uitvaart is verschoven van het leven na de dood naar het leven van de overledene voor de dood. Het leven staat centraal meer dan de dood.

2. Het taboe op de dood zou niet meer bestaan of in ieder geval afnemen door de vernieuwingen in de wereld van de uitvaart.

Het is moeilijk om te spreken over ‘het taboe’ ik geloof dat dit er bijna niet meer is. Op de vraag op welke gebieden er nog wel een taboe ligt zoals het lijk antwoord Krabben: Er is een gezonde angst voor de dood, een lijk is ook niet altijd even goed, afstand nemen is gezond en of je dat nou een taboe wilt noemen. Mensen nemen steeds meer dan vroeger het lichaam in huis, verzorgen het zelf, maken het mooi, e.d. Vroeger deed de uitvaartondernemer dit allemaal voor ze. Mensen doen het nu veelal zelf.

3. Puck Kooij schrijft in haar nieuwe boek *Heden gij morgen ik*, dat er een versobering optreedt mbt tot overlijdensadvertenties. Deze trend zet in rondom het millennium. Als oorzaken geeft ze aan dat 11 september en de economische malaise hierin een rol zouden kunnen spelen. U schrijft over een fin de siècle gevoel als oorzaak voor de vernieuwingen in de jaren negentig, ziet u de trend die Kooij signaleert op andere gebieden terug?

Nee dit herken ik niet, eerder nog steeds een vooruitgang (ook al wil ik niet zeggen dat ik persé vooruitstrevend wil zijn en alles als goed wil zien) in het uitvaartwezen. Het groeit naar

de mensen toe, de rol van de uitvaartondernemer wordt kleiner en de rol van de nabestaanden groter. Misschien is de aandacht ook anders geworden, meer met respect en iets ingetogener dan de schreeuwende media aandacht in de eerste jaren? Ja dit denk ik ook, meer een winkel, een plek waar mensen zichzelf kunnen informeren op persoonlijke wijze.

4. Zou u kunnen aangeven op welke gebieden er nog werk verzet zou moeten worden om het taboe omver te werpen? Nu lijkt het alsof ik een voorvechtster zou zijn van verdere openheid voor de dood en een omverwerping van dat wat jij noemt taboe en dat is ook weer niet zo. Je merkt wel aan mensen dat ze zelf tijdens een uitvaart meer initiatief nemen en zelf wensen op tafel leggen in plaats van alles over te laten aan de ondernemer.

5. Cas Wouters schrijft in *Van minnen en sterven* dat er weliswaar meer aandacht is voor de dood maar dat dit nog niet het taboe opheft. Mensen uitten hun verdriet innerlijker en informeler, dit wijdt hij aan het verdwijnen van de status en machtsverschillen. We mogen er wel over praten maar alleen als het met zeer gereguleerde emotie is. Het uiten van grote emotie, rouw of verdriet kan niet en wordt nog steeds afgekeurd, men mag emotie alleen tonen alsof men er al klaar mee is, anders val je er andere mensen mee lastig. Denkt u dat gereguleerde/aangepaste emotie er voor zorgt dat we zo over de dood kunnen praten en dat we feitelijk het werkelijke verdriet ondanks de toegenomen aandacht niet kunnen uiten?

Ik denk dat mensen er nu al mee bezig zijn, vroeger hadden de uitvaartondernemers al het initiatief en namen ze dit ook, dit beschrijf ik ook in mijn boek. Mensen nemen nu het lijk eerder in huis. Men is bij het leven meer met de dood bezig.

6. Hoe zou je kunnen meten of er veranderingen optreden in de gevoelslevens van mensen en zijn overlijdensadvertenties hier de juiste weg voor? Advertenties zijn lastig, ze zijn erg duur. Bij de uitvaart van mijn vader hebben we er ook geen geplaatst. Hoeveel van de mensen plaatst ook daadwerkelijk een advertentie in de krant? Je kunt aflezen aan de mensen hun reactie hoe zeer ze al bezig zijn geweest met de uitvaart voordat het overlijden plaats vond. Als mensen zelf meer uit handen nemen dan kun je zien dat er iets veranderd is. Ook thuisopbaring en betrokkenheid bij een uitvaart zijn indicatoren.

Bijlage 3. Interview Guus Sluiter, uitvaartmuseum

Interview Sluiter

1. Wat is het uitgangspunt voor het opzetten van het uitvaartmuseum? Zit er een ideëel doel achter?

In principe is het een oud idee dat komt van Henk Kok een amateurhistoricus die al redelijk veel had verzameld. In principe bleef het een idee van en voor de uitvaartbranche. In 1990 is er een initiatief genomen om meer in gang te zetten en is er een collectie opgebouwd. Er is een stichting opgericht, Stichting Uitvaartmuseum Nederland. Het doel hiervan was het museum op te zetten en te exploiteren. Er werd een gebouw gevonden dat verbouwd moest worden en dat is in 2007 klaar. Het ideële doel er achter is dat we willen inspelen op een behoefte, veel mensen zijn zoekende en we hopen een boel vragen te beantwoorden we gaan een boel dingen bieden. Wat zou je zelf willen? Welke nieuwe ideeën zijn er allemaal. Het museum is goed om te hebben omdat je dan weet waar ideeën vandaan komen. Hoe doen andere culturen het? Wat zijn de mogelijkheden? We houden themavoorstellingen en geven voorlichting. Ook leggen we verbanden met kunstenaars die aan de slag gaan voor ons museum.

2. Heeft u het idee dat het museum op een behoefte inspeelt of juist een behoefte creëert?
Een soort kip ei verhaal. Men heeft de behoefte om meer te weten over het onderwerp maar aan de andere kant creëert men ook weer een nieuwe behoefte.

3. Nu zou er zo iets bestaan als het taboe op de dood, lost dit museum dat probleem op?
Het taboe is een beetje passè, als je het taboe benoemd is het eigenlijk al opgelost. We zijn wel vernieuwend we hebben ook veel onderwerpen die nu nog onder een taboe vallen. We geven meer bekendheid aan de onderwerpen we organiseren thema avonden en discussieavonden.

4. Bent u niet bang dat uw publiek nogal eenzijdig wordt, waarin onderscheid u zich als museum van een uitvaartwinkel los van het feit dat u de geschiedenis van de uitvaart laat zien. Een uitvaartwinkel informeert mensen ook over de verschillende alternatieven van de uitvaart. **We verkopen geen spullen en we zijn geen toonbank van de uitvaartbranche. We gaan verder door in de kunst, we informeren mensen objectief in plaats van uit winstoogpunt. We concurreren niet met uitvaartwinkels.**

5. Heeft u voor de tweede helft van de 20^e eeuw een apart gedeelte ingeruimd of is dit zoals het nu er aan toe gaat, maw is er een scheiding aangebracht in de 20^e eeuw. Welke rol spelen de uitvaartvernieuwingen. **We hebben het museum niet in chronologie ingedeeld. We hebben de nadruk wel liggen op ontwikkelingen uit de tweede helft van de 19^e eeuw. We hebben thema's als cremieren, uitvaart, transport, de spectaculaire uitvaart. Er zijn twee gezichten in de uitvaartbranche, aan de ene kant de spectaculaire uitvaart zoals van Hells Angels, de persoonlijke invloeden en de meeste mensen die het gewoon liever gewoon willen houden. De meeste mensen willen nog steeds een simpele uitvaart.**

6. Wat zou u als grootste verschil aanmerken tussen deze twee tijdsvakken? **De vernieuwingen het spreken over de dood. Het lichaam en het lijk tonen we mondjesmaat, we hebben een museum waar wel iets te griezelen is maar waar ook nog wel rekening gehouden wordt met teerhartige.**

Bijlage 4. Analyseschema overlijdensadvertenties

Hoe worden het lijk en de gestorvene onder woorden gebracht

- A.
1. Is er sprake van vermelding van doodgaan?
 2. Welke term wordt gehanteerd? Is er sprake van een eufemisme?
 3. welke term wordt voor het stoffelijk overschot gehanteerd?

Wat wordt er verlangd van anderen?

- B
1. Mag men het lichaam bezoeken of niet?
 2. Is het thuis of elders opgebaard
 3. Is de dienst of de plechtigheid te bezoeken of is deze besloten of al geweest?
 4. Is er mogelijkheid tot condoleren? Schriftelijk dan wel persoonlijk

Analyse op uitingen van emotionele betrokkenheid

- C.
1. Is er sprake van verdrietbeleving?
 2. Is er aanwezigheid van troostelementen? Met onderverdeling naar wat was.
 3. Hoe zijn de gevoeluitingen voor de overledene in te delen
 - minst emotioneel beste, waarde, goede, etc
 - midden emotioneel geliefde, geweldige, enige, lieve
 - sterk emotioneel innig geliefde, meest geweldige, mijn beste... mijn alles.
 4. Hoeveel gevoelsuitingen zijn er?